

Миодраг ЈОВАНОВИЋ

ДИСТРИБУЦИЈА СТАРОГА ВОКАЛА ЈАТА И СРОДНЕ
ПОЈАВЕ У „ПРИЧАЊИМА ВУКА ДОЈЧЕВИЋА”
С. М. ЉУБИШЕ И ПАШТРОВСКОМ ГОВОРУ

1. О језику „Причања Вука Дојчевића”, као ни о језику других Љубишиних дјела, наши филолози до данас нијесу рекли коначну ријеч. Сигурно је за остварење таквога циља, за утврђивање степена сагласности Љубишиног језика са дијалекатском базом којој је припадао, недостајао исцрпнији монографски опис говора Паштровића, говора његовог завичаја, што је у новије вријеме и учињено¹. На тај начин стекли су се услови да се прецизније утврди у којој је мјери писац „Причања Вука Дојчевића” (у даљем тексту користи се и скраћеница ПВД) вршио литераризирање језика у правцу Вуковог и Даничићевог модела књижевног језика, а у којој је мјери његов израз имао ослонац у народном говору Паштровића. У недостатку једног оваквог рада до сада се вјерност преношења народне ријечи у Љубишино дјело углавном безрезервно наглашавала – „народни карактер језика ПВД несумњив је и дијалекатски одређен: ослања се на један део данашњих наших зетских говора, на паштровићки говор који истина, до данас није посебно испитан, али чије су основне карактеристике познате”², „одавно је примијећено да Дојчевић говори изворним народним језиком: речи, рече-

¹ Докторска дисертација Миодрага Јовановића „*Говор Паштровића*”, одбрањена на Филолошком факултету у Београду, припрема се за штампу, а за поређење са језиком Љубише користи се грађа која се тамо налази.

² Александар Младеновић, *Белешке о језику и проблемима његовог изучавања у „Причањима Вука Дојчевића” С. М. Љубише*, Зборник за филологију и лингвистику XVII/2, Нови Сад 1974, 25.

нице, облици, конструкције, слике, све је то у духу народном”³, „све Љубишине личности говоре народним језиком”⁴.

Можда су за овакву оцјену о Љубишином језику путоказ биле и мисли самога писца – већ много пута цитиране⁵: „Причања Вука Дојчевића слушао сам у различнијем приликама од Махина и Побра, па како које чуј, онако га на брзу руку и запиши да не заборавим, ако не на саму ствар, а но на начин причања и на облике говора. Да сам знао стенографију не само што ћах себе поштеђети неколико труда, него и ова причања била би живља и језгровитија”⁶. У настојању да што боље представи потенцијал једнога језика Љубиша је, како је такође лично истицао, у своја дјела вјерно преносио народни израз. Да постављени циљ није било лако остварити, да је његово приповиједање могло добити и неке туђе језичке призвуче, свјестан је био и овај много читани и изучавани писац: „Зато и молим читаоца – каже он – да мени, а не моме повједачу замјери ако ми се гдје нехотице, и уз пркос сваког настојања поткрала каква ријеч или облик што нијесу по свем народни”⁷.

2. Сигурно да је све ово знао, а ишчитавајући Љубишино дјело и сам се убиједио, приређивач критичког издања *Причања Вука Дојчевића*, проф. Ново Вуковић, који нам у поглављу Језик, стил и приповједачки поступак⁸, показује да, осим што је у науци о књижевности надалеко признат и познат, посједује префињени дар и за филолошка питања и да умије осјетити и најтананије језичке нијансе. И проф. Ново Вуковић је мишљења да је основни језичко-

³ Љубомир Недић, *Стјепан Митров Љубиша*, Целокупна дела II, Београд, б. г., 286.

⁴ *Ст. М. Љубиша, Причања Вука Дојчевића*, Сабрана дјела Ст. М. Љубише, критичко издање, приредио Ново Вуковић, ЦАНУ, НИО „Универзитетска ријеч” – Историјски архив, Будва, Титоград 1988, 32.

⁵ Види, на примјер: Александар Младеновић, *Белешке о језику и проблемима...*, 3; Драгољуб Петровић, *Неке особине језика Стефана Митрова Љубише у светлости данашњег говора Паитровића*, ЗФЛ XIX/2, Матица српска, Нови Сад 1976, 55.

⁶ С. М. Љубиша, *Причања Вука Дојчевића*, критичко издање... , 71.

⁷ *Исто*, 71.

⁸ Вуковићеве мисли о језику, стилу и приповједачком поступку овога писца, на које се у даљем тексту осврћемо, налазе се између дванаест страница помињаног критичког издања (од 32. до 44).

стилистички циљ *Причања* афирмација могућности једнога народног говора. Гледано са лексичког аспекта Љубишин јунак Вук Дојчевић употребљава читаве низове нових ријечи, непознатих просјечном читаоцу – било старе, већ заборављене, било ријетке, било новосковане ријечи и изрази струје кроз свако од тридесет и седам релативно кратких причања Вука Дојчевића. Та лексичка бујица непрестано, у таласима – поетски описује проф. Вуковић – запљускује слушаоца тако да се он осјећа, у неку руку, као да присуствује самом рађању језика. Уз то, и већ познате и употребљаване ријечи изненада искрсну у својим алтернативним значењима, остварујући нов ефекат већ и самим тим што елиминишу очекивану ријеч. Дојчевићев рјечник карактерише релативно велика фреквенција разних кованица и провинцијализама које овај јунак црпи, а Љубиша их преноси, из непресушних језичких извора паштровског поднебља: *набидроб, безнишњак, голобрк, полоненда, застарче, зловарник, милобруковић, назлобрзовић, пустирук, вратоломињати, убезочити, ништачоество, пустопашица, пуклопет, саможивица, скоровечерњак, сневјера, соихљебник, сокодржица, старокућић, староставник, ћипиркање, крвомутан, добросретњи* итд.

Љубиша врло слободно, оцјењује приређивач, изводи ријечи, трансформишући једну врсту у другу, комбинујући више префикса, употребљавајући неочекиване наставке и сл.: *превареник, поноћница, принаглица, протезавица, размамити се, разметник, спорник, бирукати, гњиладина, зијехавица, избољети, изнистити, језиковати, крадовни, љепасан, мушкић, обезвонити, обезграњен, обрадити* итд. Идући за језичком разноврсношћу, да би се што више избјегла лексичка униформност, а у складу са генералном концепцијом дјела, у употреби је велики број архаизама. Наиме, оквирна фабула и њен главни лик постављени су у једно вријеме, у петнаести вијек, па је повећана учесталост архаичних ријечи и израза не само толерантна него и функционална. Поред тога, деконзервирање већ заборављених и практично ишчезлих ријечи неријетко даје књижевном дјелу драж и патину старине, звук истовремено и нов и тако стар.

Рјечник, у критичком издању насловљен као *Мање познате и туђе ријечи*⁹, представља нужно тумачење великог броја ријечи

⁹ С. М. Љубиша, *Причања...*, 253-274.

чији смисао многи читаоци не знају, било да се ради о варваризмима, провинцијалним ријечима, архаичним ријечима или облицима, ријечима мале фреквенције, специфичним изразима карактеристичним за поједине говоре и сл. Тај рјечник морао је бити прилично обиман јер ПВД представљају једно од лексички и језички најбогатијих књижевних дјела нашега језика. Познато је да је и Љубиша намеравао да, пошто заврши ПВД, напише краћи рјечник као неку врсту неопходног приручника за боље разумијевање дјела.

Податак да је приређивач критичког издања ПВД био један такав зналац, какав је био проф. Ново Вуковић, јесте срећна околност за будуће истраживаче Љубишина језика. Приређивач је, наиме, у овом доста тешком послу подразумевао да језик ПВД мора бити сачуван у најаутентичнијем облику, каквом га је записао његов аутор, и да никаква мијењања, уједначавања или модернизовања нијесу могла доћи у обзир. Оригиналан пишчев текст, како је објаснио Вуковић, реконструисан је на основу посљедњег издања дјела за пишчева живота, односно издања које се може сматрати директно или индиректно ауторизованим – ради се о издању ПВД у посебним свескама, које је Уредништво Српске зоре издавало 1877. и 1878. године у Бечу. Овај текст, на примјер, што се, евидентно је, Љубиши чинило јако важним, садржао је и акценат. Нужно је, међутим, било узети у обзир и прво издање ПВД, изашло у листу Српска зора 1877, 1878. и 1879, које је лично Стефан Митров Љубиша кориговао¹⁰. Једино се на основу првог и другог издања могао у потпуности сагледати језик и успоставити аутентични текст овог Љубишиног дјела. Да би се до краја држао основног начела и тако пренио текст у изворном облику приређивач је морао бити начисто са природом многих језичких појава у ПВД, од којих су неке, нарочито када је у питању рефлекс некадашњег вокала јата, крајње необичне са становишта савременог језика и могу на први поглед изгледати посљедицом случаја или се третирати као штампарска грешка¹¹.

¹⁰ О релевантним издањима које је приређивач користио за реконструкцију аутентичног текста в. детаљније у *С. М. Љубиша, Причања...*, 223.

¹¹ *Исто*, 227.

Чињеница што језик С. М. Љубише, а посебно језик ПВД, није много истраживан још је више приређивачу повећала значај преузетог посла. Једино такав текст, реконструисан на поузданим знањима приређивача – какав је несумњиво проф. Ново Вуковић – могао је да буде сигуран извор будућим истраживачима свих врста, посебно лингвистичким. И користили смо га, за ова рад, без имало резерве, за упоређивање са стањем рефлекса јата и неким сродним појавама у савременом паштровском говору, за утврђивање степена присуства дијалекатских особина у Љубишином језику, а с друге стране, наравно, и за препознавање црта које његово дјело одваја од дијалекатске базе паштровског говора, а приближава књижевном језику, односно идејама Вука Стефановића Караџића чији је сљедбеник овај писац и био. Ових послова дотицали су се, ограничени податком да је Љубишин завичајни говор науци недовољно познат, и други лингвисти¹². Циљ нашег рада није провјера и евентуално кориговање закључака до којих су они дошли, већ много више – да новим аргументима, добијеним вишегодишњим интересовањем за паштровски говор, неке резерве, које су до описа овога говора објективно морале постојати, покушамо колико-толико релативизовати.

3. Мада Љубишин језик, као и паштровски говор, не одступа у великом степену од класичне ијекавско / јекавске замјене наикадашњег вокала јата, ипак основни односи $\bar{b} > ije$, $\bar{f} > je$ ремете се у многим ситуацијама – и у једном и у другом. Супротно стању у Паштровићима, умјесто двосложне вриједности јата у дугим слоговима, како су добро уочили Младеновић и Петровић¹³ Љубиша зна употријебити и једносложну: новоме зету *осјећелу* кћер, по *свјету*, *цвјећем*, *бједна*, *вјенце*. С друге стране, успостављање двосложног рефлекса у слоговима с кратким јатом, па и слоговима у

¹² Поред помињаних радова Александра Младеновића и Драгољуба Петровића бољем познавању језика С. М. Љубише – указујући на одређене синтаксичке одлике језика овога писца – допринио је на примјер и Мато Пижурица студијом „Употреба надежа у језику Стјепана Митрова Љубише и Вука Поповића”, Прилози проучавању језика, Нови Сад (Катедра за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду), 1969, књ. 5, 177 – 237.

¹³ Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 10; Драгољуб Петровић, *Неке особине језика...*, 56.

којима овоме гласу етимолошки није мјесто, израженија је тенденција Љубишина језика: *побијегни* и шљези у приморије, окупе се чопори *свијетине*, залуду упиње и *смијера*, девет *дијелова* становника отпану, ја *Бокијељ*, мрнари с *дублијерима* у руци пјевају и свире. Сразмјерно велики број хиперијекавизама различитог поријекла – фонетски лик рефлекса некадашњег дугог јата *ије* на мјестима гдје су у књижевном језику најчешће вокали *е* или *и* – Љубиша је могао чути у свом завичајном говору: веле о(д) *колијерѐ* су љмрли, били *пастїјери* што дрѹгѹ, не би му помѹгла *панцијер* кошѹља, *кромпїјера* и гѹлѹша бјѐше, о(д) је(д)нога *банкијера* из Бѹграда, у њѐгову *ботијегу*, то је *каријег*, било то тѹкѹ *урїјегено*, све је чїсто *пријерѹдно*, *лијепѹ пријерѹда*, он ти нешто *ријекѹ*, *ријегу* му сїгѹрно. Јасно је да су на стабилизацију ликова са *–ије–* утицале романске позајмљенице са секвенцама *–ир* и *–ер* у свом саставу, чија је употреба у паштровском говору веома распрострањена. Онда се, по узору на такве ријечи, секундарна вриједност јата преносила и на ријечи словенског поријекла са овим секвенцама. Интересантна је на примјер синтагма *бѹлијест минїјерскѹ* која се увијек употребљава са секундарним јатом и у једној и у другој ријечи – а врло је фреквентна у причама старих Паштровића (због прошлости овога краја, одлазака у иностранство, послова који су у туђини били често везани за руднике): *бијо* је уфѹтијо *бѹлијест(т) минїјерскѹ*, *кашљѹше онѹ минїјерскѹ бѹлијест(т)*.

3. 1. Колебљивост између изворног *ије* и аналошког *е* нешто је израженија у префиксу *прѹ* – и у Љубишину језику: да *пријеге* никшићки караван, а ни *пријебојем* на крајцима, онај *пријебој* што дијели олтар од остале цркве, умрије *напријечац* једно унуче, на годишњу светковину са *пријелозима* и завјетима, подвиге ноге у *пријекрст*; и у паштровском говору: *пријешло* му је ш њѹга, ми *пријегу* љлицу, *тѹ^а(ј) пријелѹз* гѹре, (ј)еси била на *пријеглед*, на ону *пријес'еку* онѹмо, нијесѹ^а (м) *прѹвијо* неки *пријестѹп*, она је била *пријес'ѹ(д)нїк*, Јоко *пријес'ѹднїк* ѹпштинѐ. Примјери са *ије* су у оба извора наравно много необичнији, а неупоредиво чешће ликове са аналошким *е* није потребно посебно наводити. А код Љубише се, што нијесмо чули у народном говору, двосложни рефлекс успоставља и у истом префиксу са кратким јатом: питање је било *пријеварно*, за грехоту и *пријевару*, прељубу и *пријевару*.

3. 2. Готово је досљедно *ије* < $\bar{ь}$, и код Љубише и у паштровском говору, у наставцима замјеничко-придјевске промјене – без разлике у инструменталу једнине, дативу, инструменталу и локативу множине – а различитим рефлексима у генитиву множине. Код Љубише је, наиме, и у генитиву множине двосложни рефлекс – најчешће и са реализованим финалним *х*: од *онијех* што сам чуо, четиристо ђелија *збијенијех* као чарна гора, тлачећи стопове *мртвијех*, из *нашијех* крава, бјеше пуна *пећарскијех* дућана, мирис *онијех* посланица, *доњијех* гаћа немах, изнијети из *царскијех* дворова, *узетијех* бокова, *народнијех* умотворина, у њој је бивало *бркатијех* момака, једну од *другије*, а другу од *трећијех* вијенаца, преброји десет *млетачкијех* перпера, додати нову од *првијех* пара, богобојазни и *златнијех* руку, нико од нас *живијех*, лик из *стародревнијех* икона, из *свечевијех* моштију, пишти из *онијех старијех* зидина, капу *сребрнијех* новаца, ни *проданијех* ни *запечанијех*, братучедом *његовијех* година, има у вас *нашијех* сто одива, *платијех* коса и очију, до *непунијех* тридесет година, до *Бајовијех* прсију, уложи да збори један старац *руњатијех* прсију *састављенијех* обрва.

Да поменемо и у ПВД обичну замјеничку форму *тију*: у једноме од *тију* несретњих бојева, според *тију* врлина; која је свакако аналошког постанка¹⁴, а уопште наставак –у генитива множине, код Љубише изражено прелази домене књижевне употребе: пет *ћерију*, четрдесет дана и *ноћију*, до Бајовијех *прсију*, свечевијех *моштију*, сто *смртију*...

У паштровском је говору некадашњи придјевски завршетак замијењен наставком *-ија(х) / -иј^а*, а његово је поријекло у науци објашњено: ”Под утицајем именичког наставка претворен је завршетак *-и(ј)е(х)* у ген. (-лок.) мн. придевско-заменичке промене у *-и(ј)ā^ех* одн. *-и(ј)ā^х*”¹⁵; „Утицај именичког ген. множ. на придев-

¹⁴ Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 23.

¹⁵ Описаним стањем паштровски говор се углавном слаже са сјеверним сусједом говором Црмнице (Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX, Београд 1940, 247) и средњекатунско-љешанским говорима (Митар Пешикан, *Староцрногорски средњекатунски и љешански говори*, СДЗб XV, Београд 1965, 104), а само дјелимично са западнијим говорима штокавског дијалекта у којима се умјесто секвенце §‡ сусреће *ре-*, али није необична ни скупина *рје-*

ско-заменички... не значи измену гласа *e* у придевско-заменичком завршетку *ијех*... већ замену придевско-заменичког наставка *ех*, именичким наставком за ген. множ.¹⁶ Потврде је у овом говору доиста лако наћи: *младѝјā* и *старѝјā*, група *мѝшкѝјā*, *жѝнскѝјā*; сѝдѝ^ан бāрāкā ту *дрвѝнијā*, кѝдиѝен је *дѝбрѝјѝ^а* мѝмѝ^акѝ^а и баш *дѝбрѝјѝ^а*, песто лира *талијанскија*, *јāднијā* младѝћа, *ѝмā* и *живѝјā* и *мртвија*, *ѝмā* нѝкѝ^ад вѝликијā тāлāсѝ^а, *овѝјā* ђевојакѝ^а *Клāпа(в)ѝчинијā* мāти. И у генитиву множине придјевских замјеница доминантан је наставак – *ијā*: од *свѝјā* тѝјā мā^аслињѝ^а, доћ до *ко(и)ја* парā, о(д) *свѝ(ј)ијā* рѝкѝ^а, *онѝјā* кāбрѝчā и ѝлѝштѝ^а, и *нāшѝјā* и туђѝјā и *ѝвијā* и *онѝјā*, имāли тѝјā твоѝјā пѝзнанѝкѝ^а, поре(д) *свѝјā* тѝја парā, сврнѝо ко(д) *моѝјā*. За разлику, међутим, од придјева код замјеница се – мада не у великој мјери – задржао и генитивни наставак придјевско-замјеничке промјене –*ије*: *онѝје* тāмо, са пѝмоћи *нāшије*, о(д) *тѝје* учѝтѝлѝā, у *онѝје*, свѝђе *нāшије* ѝдѝ. Још је у нашем говору, и код придјева и код замјеница, необичнији наставак –*их*, а у неколика примјера, вјероватно као новије образовање према књижевном обрасцу, фонетски је реализован без крајњег –*х*: *дāјѝ* фјеринā *аустрѝнскѝ(х)*, *ѝнѝ(х)* ђā^вољѝ^ак, не мѝже се о(д) *ти(х)* телефона.

Доминантним –*ије*- умјесто –*и*- у наставцима инструментала једнине, датива, инструментала и локатива множине Љубишин језик се више приближава данашњем паштровском говору:

– Инструментал једнине

Љубиша: *покрије* игуман суд *буковијем* кругом, што под *Новѝјем* пландоваше, *ведријем* небом и вјетром усред кише, *различнијем*, наскрај *онијем* мирисом, *свијем* сам путем дјелјао, као да *живијем* огњем горијаху, *зеленијем* лишћем и *мириснијем* цвијећем, под *дрвенијем* мостом, *својијем* послом, *орловијем* пером, хћаше пред *каквијем* *домаћијем* чудом пући, који се *простијем* пуком шале, прилучи се за *тијем*, с *осталијем* свијетом, прекр-

⇒

(Асим Пецо, *Судбина кратког јата* иза р у *ијекавским говорима*, ЈФ, XXXIII, 254).

¹⁶ Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, ЦАНУ, Титоград 1978, 42-43.

шћују *другијем* крстом, није се шалити *јакијем* братством Златије, за *пунијем* столом;

Паштровски говор: *пӯтѡн* оздоља *правије(м)*, с Лазо(м) *Радо-иен*, с *поштѣније(м)* чдјекон, *црногѡрскиен*, *оније(м)* *мекије(м)* гласон, *цијелије(м)* сѣло(м), с *онијем* *твѡ(ј)ијем*, трѣфио се с *овије(м)* *Њѣгӯшен*, пре(д) *свѡкојем* *свѡтом*, *ко(ј)ије(м)* Лазо(м), са *није(д)није(м)* *нѡшије(м)* чдјекон, за *некије(м)* Радо(м), вѣликѡ пријѡтељ са *тијен*.

– Датив, инструментал, локатив множине

Љубиша: како да послужи *онијем* људима, *новијема* стварима подобна имена, сазидану *великијем* стијенама, међу *осталијем* дивотама, нанизао *златотканијем* ил' *свиленијем* одорама, *тијема* баснама варају, делија међу *првијема*, а *новијем* мислима народне облике, лежи у *буковијем* гранама, моја бесједа оста у *првијема*, језиком ваља по *обезубљенијем* вилицама, на *липовијем* даскама, у *цариграцкијем* хаљинама, у *мутнијем* временима главу заклони;

Паштровски говор: *везатијема* рукама ѡдарѡ оногѡ *фашисту*, нити ти више иден ни *(о)нијема* *мѡ(ј)ијема* *нѡближијема*, стрпѡли са *онијема* *нѡшијема* *осталијема*, с *подѣранијема* опѣ^анцима, глѣ(д)ѡ се с *лијепијема* ѡвеојкама, *нѡбољијема* ѡ село, с *вѣликијема* *правѡма* ође, *некијема* сѡ^а(м) се наглѣ(д)ѡ чѡда, *онијема* *сво(ј)ијема* угѡдѡ, рѣци ке *свијема*, пѡса *овијема* *нѡшијема* рѡђѡцима, *мѡ(ј)ијема* у Америку.

Што се тиче одступања, односно употребе наставака старих меких основа –*им*, нешто је нестабилизованија ситуација у народном говору, али и и у њему их налазимо само по изузетку: ову са *бијелин* ланцѡлѡн, *нѣсретни(м)* слѡчајем, са *дебѣли(м)* *шири(м)* пѣтѡма, да(ј) *овима* љѡђѡма, и нама *дрѡгима*, он кажује *онима* љѡђѡма, са *нѡшим* тѡровима. У дативу је забиљежено и једно необично образовање са наставком –*ама* – вјероватно утицајем именичке промјене: старѡ свѡт *овијама* *нѡшијама* *свѡкојеме* бѡѡ. Код Љубише су одступања још необичнија: да ме *сасвим* не подбије.

По фреквенцији облика с наставцима некадашње тврде деклинације (са рефлексом дугога јата) и облика с наставцима некадашње меке деклинације (*-и-*) у инструменталу једине, дативу, инструменталу и локативу множине – са неупоредиво чешћим ликом

са двосложним рефлексом јата – паштровски говор и Љубишин језик иду заједно са већином црногорских и сусједних херцеговачких говора¹⁷. Другачије стање, када у овим падежима, а и у генитиву множине, код присвојних замјеница преовладавају наставци меке промјене препознато је једино у говору Мрковића (изузев у селу Добра Вода)¹⁸. У текстовима Петра I констатује се напоредна употреба облика с двосложном замјеном и облика с вокалом *и*¹⁹.

4. Недоследност у вези са позиционом замјеном јата у језику ПВД забиљежена је и у лексеми *старешина*: одаберу четири *старешине*, *старијешине* сеоцке; док је у говору Паштровића устаљен екавски рефлекс: а питā они *старешина*, баш као и у глаголу *мрзјети*: не то да су мѐне *мрзѐли* ного су *мрзѐли* нāшу кућу, *мрзѐли* ђпāсно аустринскѐ цāндаре, сь^а(д) ће ме рѐко(х) цѝелѝ сѝло *мрзѝт*, школа ме *мрзѝла*; док је у овој лексеми рефлекс секвенце рђ у ПВД и скупина *рје-*: *помрзјело* једно на друго; а опет само *е* у (*из*)горети: да пођемо мраком *изгорети*. Паралелизам у употреби *р* + ђ > *ре* / *рје*, са необичним ликовима *умрје*, *допрје*, *запрје*, *зазрјети* у Љубишином језику²⁰ нема ослонац у изворном паштровском говору. Ни ликове *грјешан*, *грјехове*, у похору мојих *грјехова* – које Љубиша употребљава, овај писац није могао чути у паштровском говору, у којем је у секвенци рђ устаљен екавски рефлекс.

4. 1. Иначе, у ПВД екавизми нијесу посебно чести: побацимо у море мртве *телесине*, бацаху мртве *телесине* (*тело* је познати лексички екавизам у многим ијекавским говорима²¹), неко би *хтео* попа домаћега. А *хтео* је сасвим необично и у говору Па-

¹⁷ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Библиотека ЈФ V, Београд 1935, 26, 79; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 244, 411, 412; Митар Пешикан, *СК – Љ*, 162; Данило Вушовић, *Дијалект источне Херцеговине*, СДЗБ III, Београд 1927, 9, 55; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, Београд 1938 – 1939, 17, 18; Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, СДЗБ XIV, Београд 1964, 145, 146.

¹⁸ Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ XVIII, Београд 1969, 246.

¹⁹ Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, ЦАНУ Титоград, Пос. изд., књ. 8, Одјелјење умјетности, књ. 1, 1976, 156 – фус. 470.

²⁰ Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 9.

²¹ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, СДЗБ XXXVII, Београд 1991, 234.

штровића – ипак, и тамо је забиљежено: *кћѐо* је да се досѐли. Љубиша се, осим оваквих необичних случајева овог глагола, у позицијама испред гласа *ј*, углавном опредјељује за књижевну форму: што те заробио и *хтио* с тобом пазарити; *хтио* на његов зли пут, да смијени власт; *хтио* бих да се ... ошибну пороци нашега духа. У изворном говору свога завичаја имао је више за Паштровиће оригиналнијих варијанти – а свака је са вокалом *и* као рефлексом некадашњег кратког јата: група *хт* – (првобитна група *хћ-*) може, мада не посебно често, да гласи и *кћ* (*-кт-*): о^{во} сь^а(м) *кћи'о*, баш сь^а(м) *кти'о*, ако б'уде *кти'о*, не би(х) *кти'о* да иден; у међусобним разговорима типичних Паштровића уобичајене су форме без гласа *х*: ко је *ћи'о* воде, није *ћи'о* д'ат, ко је *ћи'о* м'ог'о је; није *ћи'о* да се враћ'е; а потпуно су, за разлику од прилика у југоисточној Црној Гори²², у мушком роду глаголског придјева необични асимилациони облици *хт* – > *-ст-*: о(н) је *сти'о* да се ж'ен'и. Дакле, група *хт-* < љ у првом лицу једнине мушког рода радног глаголског придјева глагола *хтјети* у паштровском говору не може, за разлику од Љубише, бити реализована у изворном облику.

5. Да на овом мјесту, уз краћи коментар, наведемо различите ликове именице *човјек*, која се у народном говору, поред најчешћег јекавског облика (*човјек* или *чо(в)јек*) среће и у различитим фонетским ликовима екавске варијанте (човек: фин *ч'овек* је *би'о*, да в'ид'имо т'ог'а *ч'овека*, ни'еси м'ог'о позн'а(ти) *ч'овека*, јед'б'а(н) *ч'овек* пр'ил'ично ли'епо об'уч'ен, т'ог'а *ч'овека* сь^а(м) гл'е(д)а; чоек: ништа *ч'ек* в'елик'и, Јово је м'ог'о др'укч'и *ч'ек*, св'ега *ч'ек* у жив'оту пров'а, што је т'ом'е *ч'еку*, как'б'а(в) је т'б'а(ј) *ч'ек*, от'б'ац и(м) ке би'о ништа *ч'ек* и м'ати. Иначе, именицу *човек* Радосав Ђуровић убрља у „сталне и типичне” екавизме²³, а Мирослав Николић у својеврсни псеудоекавизам – „с обзиром на то да је та форма настала испадањем –в, потом и –ј и, коначно, враћањем –в (човјек → чо'ек → чоек → човек)”²⁴. За разлику од народног говора, лик *човек* није особина језика ПВД, и лик *човјек* је необичан: *човјек* низ поље; док се од више варијанти које је имао у завичајном говору Љуби-

²² Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 47.

²³ Радосав Ђуровић, *Рефлекси јата у околини Прибоја*, СДЗб ХХVI (1980), 294.

²⁴ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полиња*, 244 – фус. 778.

ша опредјељује за *чоек*: стаде *чоек*, *чоек* на благу, *чоек чоeka* припрежује, *чоек* Иванбегов, гладни *чоек* не може ни да се Богу моли, кад ево *чоек чоeкy* до гњата, за *чоeka* и по.

6. Кратко *и* као континуант јата, у сличној мјери у Љубишином језику и паштровском говору, налази се у позицији испред гласа *-j* – примарног и секундарног (група *ио > ијо*), у позицијама у којима се претежно среће и у већине других ијекавских говора и писаца са овога подручја. Ипак се поред *спѝ'о*, *зрѝ'о*, *смѝ'о*, *цѝ'о*, *ѝ'о* чује и *зreo*, а забиљежен је и примјер са јекавизмом *изjeo*²⁵, а свакако аналогijом *je* је доспјело на мјесто вокала *и* у неким другим позицијама: би му ране *позлиједјели*, а сасвим је необична ијекавско / икавска двострукоост типа *бијел / био*: тури га млада у *био* свијет. Што се тиче позиције испред гласа *ј* за ијекавске прилике неочекивано одступање од правила *иј < њј* забиљежено је у паштровском говору у првом и другом степену поређења придјева *стар*, који се поред свакако много обичнијег књижевног лика употребљава и у формама *старѐвѝ*, *нѝстаревѝ*: о(н) је *старѐвѝ* б(д) њѐга, Иво ови *старѐвѝ*, овизи љуђи *старѐвѝ*, као *нѝстаревѝ* у ону дванѐ^аес(т), ја сѐ^а(м) бѝ'о *нѝстаревѝ*, да је дно *нѝстаревѝѐ* у Паштровиће, *старѐвѝ* су рѝдѝли. За овакве форме Радомир Алексић претпоставља сљедећи пут развоја: *старѝи > *старје(ј)и > *старе(ј)и, *старѝ(ј)а > *старје(ј)а > *старе(ј)а* и, по угледу на позитив, **старје(ј)о > *старе(ј)о > старево*, па онда према томе (средњем роду) и *старѐвѝ*, *старѐвѝа*. Разуме се да је и инструментал женског рода могао допринети овоме развоју²⁶. Ни истраживач није био сигуран да је проблем на овај начин коначно ријешен, а наша анализа стања које смо нашли у Паштровићима унеколико се разликује од Алексићевог – у интензитету употребе и облицима који се наводе за објашњење појаве. Алексић, наиме, не наводи примјере суперлатива, а компаративе на *-еви*, за разлику од нас, лексички не ограничава само на облике придјева *стар* него даје и друге потврде: *миљѐвѝ*, *миљѐвѝа*, *глувљѐвѝ*, *црњѐвѝ*, *жућѐ-*

²⁵ Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 9.

²⁶ Радомир Алексић, *Извештај о маинском и спичанском говору у Црногорском приморју*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VII, Београд 1940, 37.

вї, лъ^ашнѣвї, паметнѣвї, зелењевї. Нијесмо се, испитујући на терену овај говор, убиједили „да су се ови облици развили преко облика средњег рода”, јер облике *старевѡ*, па ни *старевѡ*, у савременом паштровском говору нијесмо ни чули – само је *старї-јѣ, старїјѡ*. Тешко опстаје и претпоставка да се између *-е-* и *-и-* развило неко хијатско *-е-* – иако је *ј* у овој позицији у паштровском говору врло нестабилан глас. Код неких испитивача налазимо да је паштровски лик *старевї* у ствари рефлекс појаве *ѣ > је* испред *ј*²⁷. Можда је у основи процеса и нека аналогија – видјети на примјер именицу *старевїна*. Једино изгледа нема сумње да је облик – *еји* старији од – *еви*, на што би могла упућивати ситуација у сусједној Црмници гдје је обичан облик *старѣ(ј)и*²⁸, док је без изузетка икавска замјена у средњекатунско-љешанским говорима²⁹. Још нешто, облик средњег рода *најстаревїје* поставља и друга питања: да ли је уопште у питању наставак *-ев-*, или је то можда *-евиј-*, па је онда у мушком роду контрахована форма (мада контраховане форме компаратива нијесу у нашем говору посебно честе могао би бити једино неки окамењени облик); да ли се можда лик *старевї* схвата као позитив, па отуда, новијим образовањем, *најстаревїје* итд.

Ове форме, уочљиво, из савременог паштровског говора све више потискују књижевне – *старији, најстарији ... : старїји чд*-век, је ли *чдѣк млађи* или *ста̀рији*, јесѣ^ан како не као *најстарији*, код овога, *најстариѣга*, слѣша се *најстарї*. Очигледно је да и писац Причања Вука Дојчевића, између форми *старевѡ, најстаревѡ...*, који дају посебни колорит његовом завичајном говору, и књижевних бира ове друге.

6. 1. Имперфекат глагола *бити*, и у Љубишином језику и паштровском говору, је морфолошки јединствен – али у ликовима од различитих основа: у паштровском говору облици од бѣх, а код Љубише углавном модификоване форме од бѣјах. Дуго *а̄*, наиме, јесте опште обиљежје имперфекта Причања Вука Дојчевића, али са редовном престилизацијом уметка *ѣа > (и) ја* у свим лицима јед-

²⁷ Драгољуб Петровић, *Неке особине језика Стефана Митрова Љубише...*, 56.

²⁸ Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 248.

²⁹ Митар Пешикан, *СК – Љ*, 104 – 105.

нине и множине: не *бјах* примио, *бјаше* боб из пупка проникнуо, *бјаху* пронашли неку слијепу игру, као да га *бјах* ја научио, *бјасмо* усидрени, јер *бјаху* изрешетани, *бјаше* ли жалије, као да *бјах* убио дужда, *бјаше* доста чудно попустио, јер ми конак *бјаше* подалеко. У паштровском говору уопштени су облици од бѣх-, ни по изузетку се не чују облици од бѣјах – поред тога, у употреби су јекавски и екавски ликови, ови други чак и нешто обичнији:

Оно бѣу ове чѣше што се пѣјѣ, што му то бѣше рабутана и од левана, бесте ли из Црмнѣ, на Крѣнѣво брѣдо бѣсмо, бѣу Никола Ђуро(в) и Лука Никлѣно(в)ић, бѣше он главнѣ тунѣ, бѣше шилѣк нѣѣсь^а(м) вѣшѣга вѣдиѣо, бѣше мало шегѣци, а мај мјѣсѣц бјѣше, кромпѣера и гѣлѣша бјѣше, бјѣсмо ја и Видо покојнѣ, Јово Стѣѣпо(в) бјѣше гѣре, бјѣсте ли ви с нѣма, бјѣше јѣдѣ^ан сѣротѣ.

А код овог глагола није необично ни аналошко уопштавање рефлекса дугога јата на мјесту краткога: о(н) *бијѣше* дошо, *бијѣсмо* ли зѣѣ(д)но у логор.

Образовање имперфекта по овом моделу није особина Причања Вука Дојчевића, али је ипак потврђено: као да не *бјеше* родио.

Гледано из перспективе црногорских говора „Љубишини” ликови: *бјах*, *бјаше*, *бјасмо*... , али у лику успостављеном јотовањем и другачијом реализацијом гласа *x* на крају ријечи, могу се чути у Црмници, гдје је, поред чешћег *бијаг*, забиљежено и *бљак*³⁰. Иначе, имперфекат се у црногорским говорима, са ипак од говора до говора различитом учесталашћу, твори – као и у стандардном језику – од обје основе: само што се поред књижевних употребљавају и многи дијалекатски ликови³¹.

6. 2. Код глагола са основом на ѣ и именицама са оваквим глаголима као мотивним ријечима досљедно: *сѣѣмо*, *посѣјѣ*, *сѣјѣње*, *сѣјѣло се*, *просѣјѣмо*; *грѣѣмо*, *грѣѣ*, *загрѣѣли*, *прегрѣјѣш*, *грѣјѣлица*; *грѣјѣње*, *грѣјѣч*; *вѣја(в)ица*, *вѣѣ*, *завѣѣ*; *смѣјѣли*, *смѣѣ се*, *смѣѣ*

³⁰ Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 477.

³¹ Пиж., *Кол.* 168 – *бијаше*, спорадично *бјег*; Пеш. *СК* – *Љ*, 171: „Имперфекат се прави само од старе аориске основе. *бјег* – *бјеше* итд.”; Станић, *Уск.* I, 249 – *бијаше* / *биѣше*; Ђупић, *Бјелоп.*, 94 (само *бљеше* и сл.); Ђупић, *Пљ.*, 87 (*бјесмо*); али Руж., *Пљ.*, 161 *бијаше* / *биѣше* – забиљежено према: Мирослав Николић, *Говори србијанског Полиња*, 469 – фус. 1291.

¹*e(x)* у паштровском говору ремети понекад само глагол *грѣјати*: у тѣнкѣ гѣће и ту се *грѣи*, не трѣба тун нешто пдсебно *грѣјат*, *грѣјали се* на дрва; а сличних одступања нема код глагола *сѣјати*³². Екавски облик глагола *гријати* зна употријebити и Љубиша³³, а констатује се и појава *ѣ > је* у овим позицијама: *вјеје*, *ијејати*³⁴. Уз то, Петровић сматра да је појава *ѣ > је* у данашњем паштровском говору сасвим обична: *ус'ѣјат*, *прос'е*, *прос'емо га*, *вје се*, *извје се шенѣца*, *вјѣвѣт*, *вјемо*³⁵; што се нашим испитивањима изворног паштровског говора није могло потврдити.

6. 3. У позицијама са гласом јат у два сусједна слога – основе (-) сѣдѣ- и (-)б ѣ-лѣ-, у Љубишином језику и паштровском говору, налазимо исте, али у понечем и различите резултате. Основе на (-)сѣдѣ- : ајмо ма̀ло *пос'еѣт*, *пос'еѣсмо* ма̀ло, *с'еѣла*, *старос'едѣоци*, *старос'едѣоца* у паштровском говору, према такође истим рефлексом, али нејотованом формом код Љубише: *старосједиоци*, *цура осједјелица*, забрањено за *старосједиоце*, Крѣиња̀ни *старосјѣдиоци*. Свакако је уочљиво, у оба извора, одсуство лика *сиѣ-*, чиме језик писца и народног говора иду заједно са неким црногорским говорима, док се од других овом особином разликују³⁶. Код основа на (-)б ѣ-лѣ- прво јат прелази у *и*, а друго у *је* – и у језику ПВД: тројица изађу на *биѣег*; и у говору Паштровића: *биѣег*, *забиѣѣжѣјо*, *обиѣѣжѣјла*, *биѣѣге*. За примјере са *је* немамо потврде, али ипак да оставимо резерву: од поузданог информатора, у неформалном разговору – ван тзв. природног тока – добили смо податак да се у Паштровићима може чути и *бјѣлег*, *бје-*

³² Облик с'ејат постоји у црмничком – нав. дјело, стр. 248. и средњекатунско-љешанским говорима – нав. дјело, стр. 104.

³³ Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 9.

³⁴ Драгољуб Петровић, *Неке особине језика Стефана Митрова Љубише*, 56; Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 9.

³⁵ Драгољуб Петровић, *Неке особине језика Стефана Митрова Љубише*, 56.

³⁶ Лик с'еѣт особина је говора околине Колашина (Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, ЦАНУ Титоград, Пос. издања, књ. 12, Одј. умјетности, књ. 2 (1981), 71), док је промјена *ѣ > и*, испред *ђ*, за разлику од паштровског говора и Љубишина језика особина средњекатунско-љешанских (Митар Пешикан *СК-Љ*, 106) и нарочито говора Бјелопавлића (Драго Тупић, *Говор Бјелопавлића*, СДЗб ХХИИ, Београд 1977, 26. и 28).

лѐзи, што је једина могућност у средњекатунско-љешанским говорима (стр. 106) и Бјелопавлићима (стр. 26. и 28).

7. Очито је да Љубишин језик, када је у питању репартиција рефлекса некадашњег вокала јата, показује низ недоследности, тј. постоје колебања у употреби између основног рефлекса – зависно од квантитета слога и позиције у којој се налази – и неке друге вриједности (*ије, е, и*). За неке од њих – нарочито када је у питању ијекавско / јекавска двострукост типа *смијера / цвјећем* – мисли се да су прије „некаква техничка грешка него одраз говорне реалности у данашњим Паштровићима”³⁷ и да би их у критичком издању Причања Вука Дојчевића требало уједначити – „нпр. рефлексе дугога и краткога јата у одређеним примерима”³⁸. Приређивач је, како смо видјели, имао другачији прилаз: никаква мијењања, уједначавања или модернизовања нијесу долазила у обзир, а баш такве форме, како их је записао С. М. Љубиша могу се чути, мање или више необичне, у савременом паштровском говору.

8. Неуједначени фонетизам *-ије / -је / -е, -ија / -ја / -а...* налази се код Љубише, у истим лексемама, и у образовањима са старим наставцима *-√ји, -√ја и -√је: -ије / -ија...*: јача од нашега *оружија*, мајка *божија* прими и мој завјет, побијегни и шљези у *приморије*, *оружије* свијетли, да сам га видио за једно *оружије*, доватиће ти господар *оружије*, не сутра за ране *божије*, ко по *оружију* ко по одјелу, ноћас сам у сну пасала *оружије*, већ је *оружије* припасао, не имавши са собом велико *оружије*, окаља образ и *оружије*, која су ето *оружију* дорасла, *божија* ви вјера, мало *оружије* запасао за пас, нареди Јошо *оружије*, намијенила мајци *божијој*, проговори *козијем* веком; *-је / -ја...*: свако *божје* јутро, на тешкој *божјој* вјери, од онијех бајаги што *приморје* слави, под сребрнијем *оружјем*, правда *божја* навела, који изгуби кћер на великој *божјој* правди, сја сребрно *оружје* у пасу, баци *оружје* на гомилу, обоје *божји* или *вражји*; *-е / -а...*: на ови камен кнешко *обиљеж(ј)е*, ко најпрви допре камену и покупи *обиљежа*, вјеровно *обиљеже* са дјевојке, *оружем* се не поноси.

³⁷ Драгољуб Петровић, *Неке особине језика Стефана Митрова Љубише*, 56.

³⁸ Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 6.

Не чуди што је у времену дешавања Причања Вука Дојчевића, у атмосфери давних времена, најлакше наћи разне варијанте лексема *оружје*, *божји*, а оне нам потврђују, нарочито *оружје*, да су у правом духу Љубишина језика ипак форме са двосложним рефлексом. Извјесну шароликост, са различитим изговорима – без инсистирања на уједначавању у критичком издању – констатује и Александар Младеновић: *приморје / приморије, оружје / оружје / оружје, божји / божји / божји / божја, вражји / вражи*, а именице *обилежје, наруче, обличе* и придев *овче, овча* долазе само у оваквом изговору³⁹. Наши примјери потврђују констатацију речену за *обилежје*, али придјев *овче, овча* Љубиша и другачије реализује: стоку козју и *овчу*, покраду бреме *овчје* вуне; који смо у Паштровићима ипак чули без *-j-*: имали *двчи сир*, а за разлику од Љубишина језика двосложни рефлекс на мјестима старих наставака *-√ји, -√ја* и *-√је* није особина овога говора – иза непалаталних консонаната *-ч, -ж, -ш*, у паштровском су говору – код неких лексема мање, а код неких више – у употреби и ликови без гласа *-j-* чиме се овај говор слаже са неким црногорским говорима – сигурно у већој мјери него са Љубишиним језиком⁴⁰: то било *чудо бѡжѣ*, није на *бѡжѣ* вјѣру, бѣве љуђи *бѡжизи*, *бѡжѣ* ви дѣем вјѣру, и љѣпота *бѡжѣ*, *кастиг бѡжји* доносиле; *ѡзмѣмо* нешто *оружа*, *тамо* смо *дѡбили* *дрѡжје*, ного од *оружа*; *скрѣла* се у *миши* рѣпу.

9. Однос Љубишина језика и његовог завичајног паштровског говора посебно је научно интересантно и оправдано пратити у позицијама ненепчани сугласник + *je* < *ѣ*. Љубишина шароликост која, посебно код јекавског јотовања, представља „просту механичку мјешавину обају фонетизама”⁴¹ – јотованог и нејотованог лика – није се, због недостатка релевантног описа народног говора, могла на прави начин увијек разумјети. Зато су неке, у вези са овим изречене оцјене описом изворног паштровског говора умногоме кориговане: „у данашњем говору Паштровића [за разлику од

³⁹ Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 11.

⁴⁰ Слична је ситуација, на примјер у: Станић, *Ускоци I*; 101, Пижурица, *Колашин*, 93; Вушовић, *ДиХ*, 21... – нав. према: Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 285, фус. 884.

⁴¹ Драгољуб Петровић, *Неке особине језика Стефана Митрова Љубише*, 56.

Љубише – истакао М. Ј.] јекавско јотовање спроведено је са високом мером доследности⁴² или „јекавско јотовање није доследно заступљено у ПВД, иако је ова појава, од свих сугласника који долазе у обзир за ову промену, позната данашњем народном говору Паштровића“⁴³. Основа за упоређивања ова два извора понекад су биле и неколике странице извјештаја Радомира Алексића о говору Паштровића⁴⁴, и неколико реченица о рефлексима алтернација ненепчаних сугласника са предњонепчаним у вези са сонантом *-j*. Неке другачије тенденције које смо примијетили у пишчевом завичајном говору биле су један од главних разлога што смо се јотовањем сугласника (свим врстама) у паштровском говору озбиљније бавили у једном раду презентованом на МСЦ-у: „Научни састанак слависта у Вукове дане“⁴⁵, а уочавање разлика или сличности – досад у понечему и различито интерпретираним – са језиком најпознатијег писца из Паштровића били су разлог за овај рад. У складу са задатим циљевима природно је што се највећа пажња поклања јекавском јотовању.

9. 1. Досљедно *нје, лје* (< нѣ, лѣ) > *ње, ље* – и код Љубише и у паштровском говору – ремети једна у Љубишином језику забиљежена особина: облици неодређених замјеница и прилога *неко, нешто, некијема, неколико* и сл., поред обичнијег екавског лика, јављају се и у форми с јотованим почетним сугласником *н-*: пак ми *њeko* вадио крв, *њeки* витез, *њeшто*; који јесте одлика неких сродних црногорских говора⁴⁶, и писаца са тих простора⁴⁷, али сигурно није савременог паштровског говора: *неко* прѣвио на жуку, *нѣко* је и *кѣпѣио*; *нѣко* дѣма, *нѣко* у планину, *пѣнѣки* ће остѣ(ти), није то *нешто* важно.

⁴² Исто, 56.

⁴³ Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 9.

⁴⁴ Радомир Алексић, *Извештај о говорима Паштровића*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VI, Београд 1939, 17 – 20.

⁴⁵ Миодраг Јовановић, *Рефлекси процеса јотовања сугласника у говору Паштровића*, МСЦ, 31/1, Београд 2003, 167 – 179.

⁴⁶ У мрковићком говору: *њeko* (242), *њeшто* (243), *њeки*, *њeko(ј)и*, *њeкакав*, *њечесов* (252); у Црмници (428. и 429).

⁴⁷ У језику Петра I поред префикса *не-* јавља се и префикс *ње-*: *нѣко*, *нѣки*, *нѣколико* – Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, 148.

9. 2. Са високим степеном досљедности у оба извора одвија се и процес преласка групе тѣ>ће-: у паштровском говору изгледа без изузетка: *поћерали* су га *тамо*, *из дома ћерали* храну, *није* ме нико ни *ћера*, *лимүни пожүћели*, *млдо* су се *залећели*, *врћели* смо се *үкрүг*; а код Љубише, поред обичнијих јотованих форми: баба *полеће* у суд, као што га је *проћерао*, да врагове утишман и *үћешим*; билеже се, ипак бисмо рекли лексички ограничени случајеви – везани најчешће за глагол *хтјети* и именицу *тјеснота* – и нејотовани: *хтјели*, у великој *тјесноти*... А група *хтѣ-*, код писца и народном говору различито је реализована – у Љубишином језику, неочекивано ако се зна стање у његовом завичајном говору, остаје неизмијењена: но *хће* несрећа, да се *хће* под пода мном пресјести, да се не *хћех* погодити, кад јој хора дође и кад сама *хће*, који су *хћели* селу наметати, што ти то *хће*, није *хћела* вјеровати, не *хћећи се* с њом оженити, *хћаше* рећи, *хћах* зло проћи, *хћаше се* Богом заклети, *хћаше* подавно одмаћи, ту *хћах* свој вијек провести, *хћаху* да ме баце под огањ, *хћаше* пред каквијем домаћијем чудом пући, не *хћену* је дати близу, а врло ријетко у употреби су упрошћене форме настале испадањем иницијалног *х-*: *ћела*, кад год *ћах* поставити сух дукат. Управо ове друге могућности превладавају у међусобним разговорима типичних Паштровића⁴⁸. Ипак, и у овом говору, група *хт-*, мада не посебно често, може да гласи и *кћ-* (*кт-*): *кћело* / *кћела* / *кћјо*, *кћјо*⁴⁹, а потпуно су, и код Љубише и у паштровском говору, необични асимиловани облици *хћ-* > *шћ-*: *шћела* / *шћа* – за разлику од прилика у мање или више сродним црногорским говорима⁵⁰. О паралелизму (*хћ-* и *ћ-*) у Љубишином језику своје виђење има Александар Младеновић: ”Оваква двојака ситуација (*хћ-* и *ћ-*) свакако мора наћи свој одраз и у критичком издању ПВД. А да ли је *хћ-* егзистирало у рукопису ПВД, односно у Љубишином језику, или је тамо било *шћ-*, па је, можда, из тежње за литераризирањем језика ПВД, у

⁴⁸ Адекватни примјери дати су у нашем раду *Глас х у паштровском говору*, ЈФ LVI/1-2, Београд 2000, 497.

⁴⁹ У нашем наведеном раду, на истом мјесту, налази се више примјера и за ову језичку црту.

⁵⁰ Изражено, на примјер, у говорима источноцрногорског дијалекта: Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 47-48.

групи *ић-* успостављено *х-* место *и-* – то је питање у које треба да уђе проучавалац Љубишина језика...”⁵¹. Мислимо да је нашим приказом стања у савременом паштровском говору овако постављени проблем релативизиован.

9. 3. Да језик ПВД карактерише паралелна употреба јотованих и нејотованих форми највише од досад реченог потврђује судбина секвенце *ђе-* < *џ*. Има се заиста довољно материјала да се одговори на два важна питања: 1. да ли су обје форме у Љубишином језику подједнако обичне? и 2. колико неке тенденције, примijeћене у језику овога писца иду заједно са приликама у народном говору његова роднога краја? Обавезни прелазак *ђе-* > *ђе-* у паштровском говору скоро једино ремети глагол *видјети* који се, у различитим морфолошким реализацијама, налази са неизмијењеном јатовском секвенцом: *џца није видјела*, *мџо да опрџиш видје(ти)* пете, *видјели* смо онај аустрински, *мџло се видје(ти)* до близу *Кџљача*, *кџга је тџмо видјећете*, *кџ(д) видјеше онџ папире*, *онџ жџна видје* то, да би је сви свџтови *видјели*; – а могли би из сакупљене грађе потврдити појаву са још много примјера. За нејотоване форме радије се одлучује и писац ПВД: кад ме *видје* преобразена, *видје* госпе моју муку, *видјело се* збиља ка усред бијела дана, ражали се кад *видје* своју несудјеницу, *видјех*, заова је *видјела*, *видјет* ће неко, кад *видјех* да ми не могу ништа. Измијењена скупина необична је – и у паштровском говору: *јџсте ли видјели*, *јџсте ли га видјели*, *видјела* сџ(м) ја; и у језику Љубише: кад ме *видје* гдје копрца као змијица, *видје* на мене мрнарску кобаницу. Код других глагола, међутим, Љубишин језик (а паштровски говор без изузетка) одликује доминантна употреба јотованих форми: тихо море *зрућело*, чији је лик *жућела* додати, обје *заћетиње*, као првацкиње *стићеле*, *полућех* да оставим Златију, удица ми се *заћела*, у Кучима није *заћело*, за нашу бруку *уштећела*; – и ријетко нејотованих: ђак себе *поштедјети*. Друга одступања, ван наведеног материјала, тј. редовног преласка *ђе-* > *ђе-* у паштровском говору још су само забиљежена у неколика случаја употребе лексеме *ђеца*: била су *дјџца*, да васпитава ту *дјџцу*, чџворо *дјеце* и жџна, да та *дјџца* не умџру, у чџтири сџла шарлат на *дјџцу*, та су

⁵¹ Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 15 – 16.

дјѐца сарањена у Врбу; која је у овом лику, код Љубише, још обичнија: у које су име *дјеца* крштена, кад почну *дјеца* наоколо ходати, да је одводи од мужа и *дјеце*.

Даља анализа секвенце *дје-* у језику ПВД и говора Паштровића показује све веће удаљавање: иако је несумњиво да Љубиша употребљава дублете тако да се иста лексема налази у јотованом и нејотованом лику – *недјеља / неђеља*: седам дана од *неђеље / за недјељу* дана, на саму задушну *недјељу*; *ђетић / дјетић*: бркатијех момака и *ђетића / узме га за дјетића*, Иванбегов *дјетић*, ружне мајке *дјетиће* рађају, помор покосио дјевојке, а у Кучима *дјетиће*, имам ш њим два *дјетићка*; ипак су примјери са неизвршеним асимилационим процесом код овога писца далеко обичнија варијанта: на ускрсни *понедјељник*, цура *осједјелица*, у *дјетињству*, *дјевојчица* у повојама, вас дан *задјевице*, застара кокош и *дјевојче*, тек дођу у *дјевојке*, да је преручи *дјеверима*, за *дјевојку* престамен они одговор, *дјевери* зазидали невјесту, баријак свата по *дјевојку*, био *дјевер* уз невјесту, мјести *дјевера* погоди Златију, не би он *дјеверисао*, прођи се *задјевице*. Да је овдје стварно у питању тежња писца за литераризирањем језика најбоље свједочи ситуација са замјеничким прилозима у којима је, за разлику од народног говора, група *дј-* углавном очувана: *гдје* ти је била младост, овдје је *негдје* ложник звјерету, *гдје* би пас цркао, *негдје* о Ускрсу, *гдје* жене да бирају кнеза, које су се љубиле као *игдје* сестре, *гдје* се стопе пресумитиле, а *гдје* ти је онај лацман, као *игдје* жени муж. Због свега, и не треба да зачуди почетно *дј-* у примјеру: *дјаволи* му душу раскубли. У паштровском говору процеси *дј-* > *ђ-* у замјеничким прилозима изведени су до краја: иако прилог *овдје* у у овом говору показује велику шароликост у гласовном и прозодијском погледу – регистровано је 15 разноврсних фонетских (*ође, овђе, овђења...*) и чак 23 прозодијска лика – ниједан не чува неизмијењену секвенцу.

9. 4. Сугласник *ђ* је редовно у резултату јотовања групе –*двје*- < –*двѣ*– — и у паштровском говору: обалићо би *међеда*, вук и *међе*; и у језику Љубишиног дјела: оплети копље на лик *међедове* стопе, пала муха на *међеда*.

9. 5. Судбином секвенце *сје-* < –*сѣ*– Љубишин језик и паштровски говор још се више приближавају – не због тога што овај писац, специ-

јално при додиру сугласника *c* са сонантом *j*, више употребљава јотоване форме него раније, већ управо обрнуто: у паштровском говору, према нашим истраживањима, сугласник *c* – испред *je* од кратког јата – је много стабилнији глас него што би се, с обзиром на ситуацију у говорима окружења, па и на укупне прилике у црногорским говорима, очекивало. У овом говору, наиме, у примјерима који су иначе високог степена учесталости, налазе се потврде и за извршени и за неизвршени процес јекавског јотовања. Квантитативна анализа примјера са једним и другим ликом⁵² упућује на сљедеће закључке: а) код основа на (-)сџд- обичније су јотоване форме (*с'џднџк*, *сџс'џд*, обичније него *сџднџк*, *сџсџд*); б) код основа на (-)сџт- нејотоване (*сџџћан*, *предосџећање* обичније него *с'џћан*, *предос'ећање*); в) код (-)сџк- основа може се говорити о равноправној употреби и једних и других (подједнако обично: *с'џкли* и *пресџкли*, *прес'ечџно* и *посџкли*). Асимилација у чијем је резултату констриктив *c'* може изостати и у другим приликама: јџг овин и *сџвџр*. Нејотоване форме које, напореда са јотованим, налазимо у ПВД могле су, дакле, имати узор у Љубишином завичајном говору: (-)сџд-: и њему *присџела* млетачка храна, *сџедијаху* бан и баница, да се хтје под пода мном *присџести*, о Бадњеву дневу *сџедијасмо*, *сџднем* јој у крсти, моја *бесџеда* оста у првијема, да не може *сџести* селу кнез, да се са мном одвоји и *сџдну*, што у суду *сџедијаше*, живјеле двије *сусџеде*, *просџела* се она утроба, што у суду *сџедијаше* прекиде *бесџеду*, *сџдну* за готовом совром; (-)сџк-: а мени се *одсџкле* ноге, на комаде *изасџеку*, у траг по онијех *сџекотина*, да му је *посџечем*, коју је сам *усџекао*, кад није сијечна мјесеца *посџечено*, мудрији мозгови *усџекли*, дуг што су стари *усџекли*; (-)сџт-: памети *досџетљиве*, кад се у пожње *сџетим*, док се *сџетише*, би му мила моја *досџетљивост*. И не само код наведених основа: нос црвен као паприка у *сџемену*, да је прилика *сџеновита*, ни *сџени* но вјере, жељети ће хљеба *сџерчаного*. Иако ће у свим овим приликама Љубиша употријебити и јотоване форме: да му црковни *иџен* заступа винограде, неће *гуиџеница* лози наудити, да се *иџемена* не претворе, *поиџекао*, *доиџе-*

⁵² Систематски дати примјери са сугласником *c'* или без њега као резултат додира сугласника *c* и сонанта *j* дати су у нашем раду *Рефлекси процеса јотовања сугласника у паштровском говору*, 174-175. Овдје преносимо само закључке и више се осврћемо на Љубишин језик.

тити, ијетан, суиједа, ијен, иједијаше ...; морамо додати одређену резерву: ипак су мање обичне него нејотоване и ипак су мање фреквентности него у паштровском говору.

9. 6. Констриктив *с'* – и у говору Паштровића: би'о *п'аси* жив'от, *п'ас'а* вјера, нешто се одон'уда *с'аји*, *пр'ос'аци* били $v\sqrt{a}$ зда, има ли доста *пр'ос'ака*, *с'уку* је(д)ну преко рамена $d\sqrt{g}$; и у Љубишином језику: обручи ме бег и осамари на *паији* опанак, кад је пуна и кућа *проијака*, кућа *проијачка*; – може водити поријекло и од секвенце *с'vj-*, с том разликом што су у паштровском говору такви облици једини, а код Љубише необичнији од нејотованих: сунце *обасјало* град, обије обале *обасјале*, нека стара *просјачица*, умножила се *просјадија*, *пасје* цијене. Разлика је посебно видљива у прилогу за вријеме *сјутра* и сродним прилозима са именицом *дан* у основи, дакле, ријечима високог степена употребе у свакодневnoj комуникацији: у паштровском говору с редовним сугласником *с'* као резултата процеса асимилације у дублетним формама *с'утрид* $\sqrt{a}n$ и *с'утрад* $\sqrt{a}n$, који стоје насупрот Љубишином лику *сутрадан* < *с'утра* $d\sqrt{nv}$: кад *сутрадан*, остао сираком без матере баш *сутрадан*, *сутрадан* спрегнух вола у јарам, *сутрадан* у живој зори. Поред доминантног *сутра*: кад буде *сутра* вече, ваистину *сутра*, не *сутра* за ране божије, главио сам за *прекосутра*; писац понекад употребљава и јотовани облик *ијутра*, али и облик *сјутра*: *сјутра* по причешћу.

9. 7. У групи *свје* < *свѣ*, послије упрошћавања сугласничке групе и додиром гласова *с* и *ј*, у паштровском говору досљедно се врши јотовање: као што је ова пјесма *с'ед'ок*, $k\sqrt{a}$ (д) су *с'едочили*, то ће ти Јово *пос'ед'чи*; код Љубише група остаје неизмијењена: сви *посвједоче*. Слично је и са судбином група *цје*, *цвје* < *цѣ*, *цвѣ* (послије редукције *в*) које су у паштровском говору редовно јотоване: ост'ави'о ме на *ћед'ло*, *ћеп'ница* је(д)на грна, $k\sqrt{a}$ (д) *в'д'ке* *проћет'ју*, *ћет'а* како *н'е*, два пута *ћет'ју*; а неизмијењене у Љубишином језику: код мене би *цвјетала*.

9. 8. Не налазе се у Љубишину језику ни потврде за констриктив *з'* < *зѣ*, група *зје* – у ПВД остаје неизмијењена: да их је чудо могао *изјести*, *изједи* трава коња, трећи дан *изједемо* ми кољиво, нешто *изјела*; у паштровском говору у резултату је *з'*, фонема *с* највећим дистрибутивним ограничењима и малом лексичком за-

ступљености: *из'ѣди свѣ, вѣликā из'ѣлица, нѣђе је змија из'ѣла*, кажемо *из'ѣлица*. У овом говору нејотоване форме нијесу у употреби, али зато на мјесту секвенце *зје-* налазимо рефлекс *ђе-*: *ни-јес√^а(м) мѡгѡ иђѣс, иђѣли* смо то.

9. 9. И раније је у ПВД констатована непобитна чињеница – групе уснени сугласник + *је* (< уснени сугласник + ѣ) нијесу захваћене процесом најновијег јотовања⁵³, а примјера који потврђују ову особину Љубишина језика у његовом дјелу, за све уснене сугласнике, има заиста много:

вј: *вјетром* усред кише, но у Млетке *изневјерио* се пук, *вјерно* сам му послужио, додасмо дужду бабу за *невјесту*, ни претрашила *вјешао*, мјесто оне *вјерене*, поп *вјенча* младенце, да им не би *вјештица* кидисала; *мј*: по ишно платице *мјесечно*, *мјесто* јој заудараше, што се у малом *мјесеџслову* не находе, *намјерили* се тому истому селу, *намјерили* се при обали, *мјесто* оне вјерене; *бј*: што ми *бјеше* вођа даровао, *побјегнемо* у једну малу луку, ти си мрнар *бјегунац*, *побјегну* бестрва; *пј*: испуха *пјешчину*...

Управо је ова особина узимана за битну разлику између језика овога писца и прилика у народном говору за који се мисли „да су можда ређе форме с нејотованим фонетизмом мада су обичне и оне друге: стаја-е једā– *мјѣсѣц, пјѣвā, мјѣрї*, поред: *нā-мљесто, замљѣрїли се, нѣвљеста, вљѣра, дђу* да те *вљеривāм*”⁵⁴. А ситуација у савременом паштровском говору је – у то смо, последије дужих истраживања на терену, сигурни – потпуно другачија: групе уснени сугласник + *је* < ѣ и у овом су говору, потпуно једнако као и у Љубишином језику, неизмијењене. У великом броју примјера које смо изнијели у раду *Рефлекси процеса јотовања сугласника у паштровском говору* (стр. 176) немамо ниједног који би довео у питање безрезервно изречену оцјену – форме: *пјѣсма, успјѣло, бјѣжмо, пѣбједнїк, мјѣсто, мјѣрїмо, прожївјѣла, вјѣнчāт* увијек су у овом облику.

⁵³ Драгољуб Петровић, *Неке особине језика Стефана Митрова Љубише*, 56; Александар Младеновић, *Белешке о језику...*, 9.

⁵⁴ Драгољуб Петровић, *Неке особине језика Стефана Митрова Љубише*, 56-57.

Дужим испитивањем паштровског говора жељели смо провјерити и друго, у науци доминантно мишљење о овом говору: „Интересантно је, међутим, да је овакав паралелизам проширен и на старо јотовање и отуда су нормалне и форме с одсуством епентетског *л* у примерима типа: *зѣмја*, ово мало – *земје*, *опјачкѧ све*, *напрѧвјено...*”⁵⁵. У изворном паштровском говору пронашли смо једино примјере са обавезним јотовањем уснених сугласника – и по старом и по новом јотовању: *скупљѧмо*, *кѧплѧ*, *заробљеништво*, *издрѧбљено*, *попрѧвљѧ*, *тѧвљене*, *зѣмља*, *земљаци*, *слѧмљена*, *здрѧвље*, *грѧбље*, *грмље...*⁵⁶ Уопштено изречену оцјену не може промијенити усамљени примјер са дестабилизираним резултатом старог јотовања и установљеним старим стањем који смо чули у паштровском селу Врби: сталнѧ *трпјѧње*. На мишљење да су судбином секвенци уснени сугласник + *је* паштровски говор и Љубишин језик битно различити, а не – како смо ми показали – апсолутно блиски, могле су утицати и прилике у сусједним и неким сродним говорима, као и неки ранији судови о паштровском говору: „резултати строг јотовања се у Мрковићима јасно виде али су у неким граматичким категоријама поремећени дјеловањем аналогije”; „у СК-Љ се губи разлика између рефлекса старијих и новијих група уснени сугласник + *ј*; у Црмници је сасвим обична „напоредност *љ* и *ј* иза лабијала”; за говор Спича Радомир Алексић сматра да су лабијали, као и у Паштровићима – „према изговору *пјесма* и *пљесма* говори се *жѧпјѧни* и *жѧпљѧни*, *купјена* и *купљена*”⁵⁷. За наш говор, као и за Љубишин језик, потпуно је сигурно: у секвенцама лабијал + *ј* чува се разлика између старијих и новијих група – није дошло до нивелисања резултата старог, новог и (и)јекавског јотовања – у правцу успостављања сугласника *љ* или сугласника *ј* – нити има напоредне употребе јотованих и нејотованих форми. Будућа испитивања говора паштровског окружења, посебно приморских, одговориће на главно питање које се само наме-

⁵⁵ Исто, 57.

⁵⁶ У помињаном раду *Рефлекси процеса јотовања...* (168-169. и 172) појава је, са много већим бројем примјера, аналитичније обрађена.

⁵⁷ Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, 18; Митар Пешикан, *СК-Љ*, 108-109; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 346; Радомир Алексић, *Извештај о испитивању стичанског говора*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VIII, Београд 1941, 18.

ће: колико су неке посебно интересантне црте специфично паштровске, а колико су дио ширег ареала црногорских приморских говора.

10. Резултати до којих се дошло упоређивањем језика Причања Вука Дојчевића и паштровског говора – у овој важној црти каква је дистрибуција старога вокала јата – недвосмислено показују многе несагласности: у паштровском говору, наиме, остало је несумњиво много дијалекатских црта које је писац могао, а није користио. Идеју да што боље представи богатство једнога говора, да вјерно пренесе народни израз – како је сам писац истицао – циљ за чије је остварење и у рефлексима јата у говору родних Паштровића имао доста материјала – ипак је побједила, рекли бисмо, свјесна определијељеност писца да својим изразом допринесе утемељењу Вуковог модела књижевног језика. Поред свега, између књижевне и дијалекатске црте Љубиша често бира дијалекатску остављајући драгоцјен извор за филолошка испитивања, за упоређивања и разна уопштавања која ни до данас нијесу спроведена до краја. Вјерно пренесен Љубишин текст, какав нам је предао проф. Ново Вуковић у критичком издању ПВД, сигуран су извор за те послове. Наш рад јесте један покушај у том правцу.

Миодраг ЈОВАНОВИЋ

ДИСТРИБУЦИЈА ГЛАСНОГ ТЪ И СРОДНИХ ЗЪКОВЫХ
ВЛЕНИЙ В „РАССКАЗАХ ВУКА ДОЙЧЕВИЧА“ С. М. ЛЪБИШИ
И В ГОВОРАХ ПАШТРОВИЧЕЙ

Резюме

С ђзфовоу точки зренид в „Рассказах Вука Доучевича“ С. М. Любиши наблюдаютсд многие непоследователности, особенно в дистрибуции гласного ђт. В данноу работе сравжеваетсд ђзк Любиши с современнми говорами Паштровичеу (которсе в последние годс бсли очену хорошо описенс) депоетсд попстка установитнесколко ђзк Любиши согласуетсд с диалектом, которому он принадлелит. С одноу сторонс, можно указатнес на определеннсе диелектнсе особенности, а с другоу сторонс, можно указатнес на особенности, к-рсх не неходши в ђтих говорах, но зато к-рсе делают ђзк Любиши ближе литературному, т. е. ђзку Вука Стефановича Караджича, сторожпеком к-рого Любиша бсл.

Критическое издание, которсм с ползовалис, очену умело восстановил его редактор – Ново Вукович. Он исходил из предпослки, ето ђзк должен сохранитнесвою аутентичност.